

<https://doi.org/10.15407/uhj2025.05.192>

УДК 930.1(477)“1625”

Дмитро ВИРСЬКИЙ

доктор історичних наук, провідний науковий співробітник,

відділ української історіографії,

Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)

vyrsky@yahoo.com

<https://orcid.org/0000-0003-4169-9914>

ЛИЦАРСЬКА ВІЙНА: КУРУКІВСЬКА БИТВА 1625 р. (ДО 400-РІЧЧЯ ПОДІЇ)

Мета — реконструкція одного з епізодів історії українського козацтва — війни з урядовими військами 1625 р., яка закінчилася визнанням постійного реєстру Війська Запорозького. **Методологічні підходи** базуються на комплексі прийомів джерелознавства, а також пропозицій із галузей військової історії та історіографії проблем ранньомодерної доби. **Наукова новизна** полягає у запровадженні до наукового обігу нових джерельних пам'яток про подію, а також у комплексній інтерпретації всіх доступних фактів про неї. **Висновки.** Акцентується на рубіжності куруківського епізоду в минулому ранньомодерної України, його актуальності як із погляду військової історії, так і у плані українського державо- й націєтворчого досвіду.

Ключові слова: *Куруківська битва, козаччина, Марко Жмайло, Михайло Дорошенко, Станіслав Конецпольський.*

Яскравим епізодом історії української козаччини стало збройне протистояння з урядовими військами 1625 р., яке закінчилося створенням постійного козацького реєстру. Історики неодноразово зверталися до теми Куруківської битви [1—6]¹.

¹ Див. також мої книжки: [7—8].

Цитування: Вирський Д. Лицарська війна: Куруківська битва 1625 р. (до 400-річчя події). *Український історичний журнал*. 2025. № 5 (584). С. 192—204. <https://doi.org/10.15407/uhj2025.05.192>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

У 1915 р. М. Василенко спеціально виокремив внесок В. Нікіфорова, Ф. Ніколайчика, С. Рудницького, П. Жуковича, М. Грушевського [9, с. 319]. Згодом помітні джерельні й інтерпретаційні відкриття робили М. Антонов, Б. Флоря. Але останнє десятиліття показує, що відповідний потенціал куруківського сюжету далеко не вичерпаний².

Відправною точкою подій 1625 р. став великий міжнародний конфлікт — Хотинська війна 1621 р. Тоді козацьке військо фактично врятувало Річ Посполиту від турецько-татарського погрому. Очевидність цієї заслуги породила серед козаків-ветеранів надії, що пролита кров буде винагороджена закріпленням їхнього привілейованого статусу в Україні. Однак уряд, поблажливий до еліти-шляхти, натомість ревно поставився до конкуренції з боку «худорідного» лицарства. Тому сутичка була лише справою часу.

Утім до 1625 р. уряд мав інші клопоти. Козаки ж захопилися морськими походами на турецьке узбережжя. В умовах, коли держава відмовляла козачині у фінансуванні, це стало головним джерелом прибутків запорожців³. 1624 р. видався для них успішним (козаки провели три значні виправи, відбувся навіть бій із нічийним результатом на Босфорі, з'явилася перспектива антитурецького союзу з Кримом). Але 1625 р. османці змогли відмобілізуватися для реваншу на морі (через обмежений обсяг статті цей сюжет омину).

Козаки мали певні надії на підтримку їхніх дій як не з боку короля та сейму, то принаймні від лісовчиків чи впливових магнатів. Вочевидь, пам'яталася модель московської Смути, коли спочатку йде козацька війна, а потім підтягується вся Річ Посполита.

Отож марні сподівання на врегулювання обернулися перенесенням урядовими військами в 1625 р. бойових дій на суто козацькі терени. Пунктом зосередження коронний гетьман С. Конєцпольський обрав Білу Церкву⁴. Це позбавило козацтво можливості мобілізації всіх своїх сил (імовірно, далася взнаки й пошесть, що саме ширилася тоді [15, с. 261]).

Городові козаки на чолі з О. Голубом планували об'єднатись із запорожцями під Переяславом та, утримуючи переправи через Дніпро, зробити основною базою руху Лівобережжя. Це очікувано-традиційний сценарій. Задніпровсько-

² Див.: [10—14]. Так, Т. Ковалець 2014 р. у Чернівцях захистив кандидатську дисертацію на тему «Запорозьке військо у повстаннях 1625 та 1630 рр. в Україні: внутрішня організація та військове мистецтво». М. Траттнер 2024 р. віднайшла у шведських архівах звістку про зобов'язання козаків у рамках Куруківської угоди 1625 р. наступного року вирушити на Балтику, де вони мали діяти на човнах у фінських шхерах.

³ Успіхам сприяла позиція Криму, який прагнув незалежнення від Османської імперії та шукав сталого союзу з козаками й Річчю Посполитою. Запорожці тоді навіть сподівалися покінчити з турецькою загрозою, підтримавши самозванця-претендента на султанський престол — серба чи то чорногорця Александра (Яг'ю), який видавав себе за сина Мегмеда III від православної християнки.

⁴ Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаніка. Відділ рукописів. Ф. 5. Оп. 1. Спр. II, 236. Арк. 218—233. Докладний опис маршруту див.: [11].

переляславське укріплення козацтво реалізувало проти урядової армії ще 1613 р. [16, с. 184]. А після 1618 р., коли Сіверщина стала коронною, ресурс Лівобережжя тільки зростає.

«Царик» Яг'я оповідав, що серед козаків були охочі використати його особу для легітимізації руху (у Війська Запорозького, мовляв, буде тоді «свій цар»). Але самозванець не зрадив перспективі війни з поляками й усіляко відмовлявся [15, с. 216]. Це цілком зрозуміло, адже його ресурсом була загальнохристиянська солідарність.

Зустрівшись 10 жовтня 1625 р. з урядовим військом, козацькі сили змушені були відступати з боями від Канева в напрямку на Черкаси і Крилів. Власне, це традиційний правобережний шлях на Запоріжжя. Ймовірно, опинитися в лівобережному Переяславі відрізаними від Низу повстанці не хотіли.

Після коротких перемовин із поляками під Криловом городові козаки стали в Пивах (ідеться про правобережну частину Пивської маєтності під Криловом, оскільки переправа до лівобережної гори Пивихи — складна справа для війська).

Є версія, що дії городових козаків виявилися неузгодженими із запорожцями. Хоча задум витягти коронну армію в поле, де умови не дозволяли надовго затягнути бойові дії, та вивести з-під удару козацькі міста, теж варто брати до уваги. Неясним залишається питання, чи не розраховували козаки на підхід татарської допомоги з Криму? Чи не це була їхня «чудо-зброя» й головна надія на перемогу?

М. Жмайло або М. Пирський вели запорожців правим берегом Дніпра. Щоб об'єднатися, воякам Голуба й Дорошенка довелося змінити позицію, переправитися за Тясмин та нашвидкуруч закласти табір у гирлі Цибульника у 7 милях від стану коронних військ, які тоді вже перебували під Черкасами (хоча може це плутанина через спробу прив'язати Пиви лише до Лівобережжя — гирло Цибульника витлумачується як правобережна частина Пив)⁵.

Причому невелика кількість низовців (частина яких ще перебувала в морських походах) розчарувала побратимів. За повідомленням старця Спиридона, з гетьманом було «тисячі дві» запорожців. Аби поповнити свої ряди, козацьке військо змушене було відіслати 3-тисячний загін у тил коронної армії — в Канів, у Черкаси, в Мошни, у Ржищів⁶. Цей перелік узбережних міст схиляє до думки, що повстанці розраховували на прибуття допомоги саме річкою.

Кількість війська, яке спромоглися виставити запорожці, традиційно обраховують у 20—30 тис. [15, с. 181], хоча потенціал козацтва тоді становив 80 тис. Поінформований київський піп Пилип подав число козацьких сил під Криловом — до 20 тис. із полковниками Дорошенком, Жмайлом, Голубом, Пирським. Причому це разом із допоміжними «козацькими товаришами» — неповноправними козаками. Отже реально боєдатних було навряд чи більше 10 тис.

⁵ Якщо рахувати від виборів / перевиборів козацького гетьмана 27—28 жовтня до початку битви 29 жовтня, на зміцнення табору часу було обмаль.

⁶ Дії козацького війська до закладення табору на Цибульнику подано за [5].

Урядове військо, за тим-таки попом Пилипом, нараховувало 30 тис. «поляків» і 3 тис. «німців»⁷. До того ж жовніри були краще споряджені. За щоденником А. Кості-Збіроховського, поділені вони на чотири полки кінноти з доданими підрозділами піхоти (гетьманський, Казановського, Потоцького, Калиновського), кінну передову сторожу (три корогви). А також окремий загін німців-піхотинців під командою капітанів Якоба Бутлера (шотландець, ветеран походу на Москву 1618 р.) і Вінкрота. За щоденником Куруківської кампанії, у ньому було 800 солдатів⁸. Плюс ще збірний корпус приватних корогов під проводом київського воеводи Т. Замойського та окремі панські підрозділи (реєстр комісарських полків подавав загальне число 7336 осіб і 16 гармат, але до точності цієї цифри М. Грушевський мав питання; зазвичай пишуть про 4 тис. цих полчан, див. у Р. Колодзя).

Серед річпосполитських воєначальників-комісарів — київський воевода Т. Замойський (вів збірний полк), руський воевода Я. Данилович (до речі, засновник Крилова, де й почалося повномасштабне воєнне протистояння 1625 р., а отже особа, поінформована про місцеві обставини), каштеляни київський (Г. Гойський із братом і сином), белзький (М. Лесньовський), галицький (М. Казановський, вів окремий полк), підкоморії подільський (С. Потоцький, вів окремий полк) і київський (С. Немирич), а також красноставський (Я. Собеський⁹), теремовлянський (О. Балабан), брацлавський (А. Калиновський, вів окремий полк), черкаський (К. Вишневецький) старости та представники родів Заславських (Януш значився переяславським старостою), Корецьких, Єльців, Стрибилів тощо [16, с. 546]. Цікава присутність Адама Киселя, який згодом стане провідним офіційним експертом щодо козацтва¹⁰. Якихось помітних елітних урядовців, котрі ухилилися від комісарського обов'язку, не бачимо — отже панська верства не була розколота в козацькому питанні.

Стратегічна ініціатива від початку кампанії належала коронному війську, і його командування навіть сумнівалося, чи приймуть козаки бій за таких несприят-

⁷ Без «обслуги» урядове військо мало близько 8 тис. жовнірів (див.: [17, с. 546]). М. Нагельський обстоює цифру 12 тис. [18, с. 144]. А. Подгородецький, автор історичної біографії С. Конєцпольського, подає: 10 500 кінноти та майже 1600 піхоти при близько 30 гарматах проти орієнтовно 20 тис. козаків (див.: [19, с. 137, 139]). За В. Маєвським сили сторін були меншими: 9,5 тис. урядових військ, у тому числі 2700—3000 піхотинців, до 30 гармат; козаків навряд чи більше за 10 тис. (див.: [20, с. 5—6]). У світі даних, наведених Б. Флорею, про незначну кількість запорожців, прибулих у табір на Цибульнику, загальна чисельність козацького війська може дуже суттєво не дотягувати до цифри 20 тис. (тож, можливо, 6 тис. покуруківського реєстру — це показник, близький до кількості повноправних козаків, які залишалися в таборі на фінал битви?).

⁸ Приватний підрозділ «німців» під командою Фітінгса мав також Т. Замойський. Наверований 1624 р., він став першим прикладом такої формації в польських магнатів (раніше цих дорогих вояків наймали хіба що на певну виправу чи кампанію).

⁹ Вірогідно, що саме цей ветеран Хотина 1621 р. став автором анонімного щоденника Куруківської кампанії.

¹⁰ Див. «Опис короткий» (хоча, може бути, що А. Киселя — майбутнього «київського підкоморія» — сплутано з С. Немиричем, актуальним посідачем цього уряду).

ливих умов (усі пам'ятали попередню козацьку комісію — на Роставиці 1619 р., коли до зіткнення так і не дійшло). Утім запорожці наважилися боронити сплачені кров'ю права.

Навіть суперечки між старшинами не призвели до розколу. Обрали (чи то підтвердили повноваження?) собі за гетьмана Марка Жмайла. Припускаю, що так сталося через його чужоземське (татарське?) походження¹¹. Якщо це так, то бачимо в 1625 р. початок перспективної «повстанської технології». Адаже цю «карту» розігруватимуть і у випадку з татариним Т. Трясилом 1630 р., турком Павлюком 1637 р. та з полковником І. Донцем (із донським минулим) на Волині 1649 р. Саме таке «не природне» / не уроджене підданство королю робило Жмайла зручнішим лідером для повстання, оскільки власне за «заслугами» він і Голубу, і Дорошенку, і Пирському програвав.

Тож козацьке військо зустріло урядову армію 25 жовтня 1625 р. поблизу м. Крилів (на Цибульнику, в урочищі Табурище, на залишках старого городища). Місце це примітне — з ординських часів тут стояла Кишеня (ісламський надгробок-капличка; можливо згодом її розібрали на будматеріали для Іллінської церкви у Суботіві, яку звів гетьман Б. Хмельницький). Та й битви на цій позиції відбувалися неодноразово. Чи не найбільша трапилася 1661 р., коли тут укріплений табір будував полковник і майбутній гетьман С. Опара. Так що пов'язувати топонім Табурище з 1625 р. треба обережно.

Кожна зі сторін ознайомила суперника зі власними вимогами. Козаки, попри помітну перевагу урядового війська, нагадували про заслуги хотинських (1621 р.) та московських (1618 р.) часів. І вимагали закріплення їхніх прав на самоврядування й на особливий статус в українському суспільстві. Наполягали також на прерогативі опікуватися справами православної церкви, захищаючи її від католицьких зазіхань.

Поляки ж, ігноруючи всі воєнні заслуги, прагнули повернути козацтво до стану перед Хотинською війною (фактично на базі Роставицької угоди 1619 р.): аби число козаків, зокрема, було зменшене до 4 тис.; гетьмана призначав уряд; припинення всіх самостійних зовнішніх акцій, найперше морських походів; видача із Запоріжжя всіх утікачів; покласти край практиці прийняття запорожцями іноземних послів.

Цікавий також окремих пункт урядової «Декларації волі королівської милості й Речі Посполитої» від 27 жовтня 1625 р. про образи київського воєводи Т. Замойського діями козаків у Києві. Примітно, що в радикальній промові О. Голуба бачимо фрагмент зі зворотними претензіями. Не дивно, що сам Замойський привів найбільший контингент до війська С. Конєцпольського (втім затягим ворогом козащини магнат не був).

¹¹ Версію за народними переказами, на які посилався Б. Сушинський, що Марко Жмайло був дрібним українським шляхтичем-козаком із Галичини, вважаю вигадкою. До 1625 р. цей старшина відомий як очільник запорозьких посольств до короля 1618 й навесні 1621 рр. (перед Хотинською кампанією). Здається, його рід пустив коріння на Наддніпрянщині, адже в козацькому реєстрі 1649 р. в Корсунському полку згаданий Іван Жмайло (син гетьмана?); у Чигиринському полку в Асавульському курені був «Пархом Змайлов зять». Узагалі Жмайло — це редуковане Ізмайло, отже вірогідне тюркське походження козацького ватажка.

Не досягши успіху на переговорах, урядові війська взялися за зброю та 29 жовтня¹², пройшовши кілька кілометрів, атакували з трьох напрямків козацький табір (у центрі гетьман С. Конєцпольський, на правому крилі Т. Замойський, на лівому — М. Казановський). Кавалерія й піхота спромоглися загнати за табірну лінію повстанських самопальників і трохи кінних (цілком імовірно, що це був знаний козацький прийом — відступити, підвівши переслідувачів під залп з укріплення)¹³. Тож коронні війська, маючи перевагу в артилерії¹⁴, вдалися до планомірного обстрілу позицій козаків.

Останні відповіді вилазками проти польських батарей. Диверсантів, що правда, вчасно помітили й відбили. Адаже коронне військо і в маневреній кінноті мало явну перевагу над здебільшого пішими козаками. Втім утікачі з поля зуміли заманити переслідувачів під залп із засідки чи вже з самого табору.

Стосовно деталей знаємо, що Т. Замойський на початку бою виїхав на пагорб, де по ньому вела вогонь козацька артилерія (кільканадцять снарядів перелетіли через голову, а один ударив коневі під ноги). Зрештою сам коронний гетьман упросив київського воеводу відійти з небезпечного місця. Тож Замойський подався до гармашів, і навіть вирішив власноруч показати, як треба стріляти (Журковський ефектно представив артилерійські вправи свого пана «тостами» за здоров'я Конєцпольського). Перестрілка тривала п'ять годин — до вечора. В атаку на табір повстанців ходила німецька піхота. Її відбили, але вишколені чужоземці таки змусли козаків засумніватися в неприступності їхньої позиції.

Наступний день минув в індивідуальних герцях і роздумах над подальшими діями. Конєцпольський наказав готувати до приступу коші-фашины, гуляй-города тощо [17, с. 552; 21, с. 97—98].

Визнавши свою позицію вразливою, козацькі воєначальники спочатку спробували організувати переправу за Дніпро, але невчасний буревій топив їхні човни¹⁵. Тоді вирішили вночі, розклавши для маскування великі багаття, відвести військо за 20 км й закріпитися в урочищі Ведмежі Лози¹⁶.

¹² За іншими, менш вірогідними даними, 28 жовтня, в день Свв. Симона та Юди (див.: [21, с. 97]). Піп Пилип оповів, що вирішальний бій стався на Дмитра Солунського — себто 26 жовтня за ст. ст. (5 листопада за н. ст.). Але тут, напевно, йдеться вже про бій під Куруковом. Цікаво, що день Св. Дмитра за османською традицією — це Касимів день, коли війська мали з літніх таборів іти на зимові квартири.

¹³ За докладнішим «Коротким діаріушем» проти піших козаків ішла піхота, а кіннота її підтримувала, тримаючись позаду.

¹⁴ У кампанії 1626 р. під Білою Церквою згадані 12 гармат Війська Запорозького. Отже під Куруковом було 12 проти 30?

¹⁵ Імовірно, про це ж згадав й «Опис короткий», де писалося про кількасот козаків, котрі потонули в день Усіх Святих. Джерело знає і про шумний вихор, через що поляки не змогли почути, як козаки відступили з табору на Цибульнику.

¹⁶ Висловлювалася думка, що прийняти бій під Куруковом козаки були змушені через невдалі спроби відірватися від урядового війська та відступити на Запоріжжя (див.: [3, с. 29]). Але вона виглядає непереконливо. До речі, колоритна назва урочища дозволила одному панегіристу писати (перед 1675 р.), що С. Конєцпольський тут приборкував «свійських ведмедів» («*Ursos serviles*») (див.: [22, с. 76]).

Напевно, це район сучасного Крюкова перед мостом через Дніпро, але на самому березі, на місці старого городища біля «рчки Курук». Нині цей простір почасти розчинений у Білецьківських плавнях, що утворилися після змін дніпровської берегової лінії з постановням Кременчуцького водосховища 1959 р.¹⁷

Поляки помітили відхід козаків¹⁸ і вислали навздогін 1,5-тисячний загін С. Хмелецького¹⁹. До речі, судячи з того, що він і під Куруковом першим вирушив на перемовини з повстанцями, супротивники не вважали його останні дії за особливо жорстокі.

Козаки чекали на цю погоню та виставили три заслони в 1,5—3 тис. вояків²⁰, котрі змогли стримати поляків до того, як основні сили опинилися в безпеці й почали будувати укріплений табір²¹. Останній із цих загонів засів у «табірці» з півкола возів на лівому боці Курука, проти головного козацького стану при дніпровському березі. Аби «збити» козаків із цих позицій, коронним корограм довелось чекати на підхід піхоти (здається, з метою затягти процес повстанці ще й повсюдно спочатку оголошували про перемовини).

Вибиті з укріплень козаки, якщо не встигали розсіятися, ставали легкою здобиччю ворожої кінноти. Отже прикриття виграло небагато часу, а вози з останнього «табірця» ще й послужили імпровізованою барикадою для початку обстрілу куруківського табору повстанців. Того таки 31 жовтня (близько опівдня?), окрилені першими успіхами коронні жовніри без підготовки пішли на штурм. Утім з'ясувалося, що козаки вміло обрали місце для оборони — недаремно польське видання Куруківської угоди назвало «островом» розташування козацького «табору на Ведмежих Лозах».

Заболочена місцевість нейтралізувала дії польської кінноти. Частина запорожців засіла у чагарниках і всіляко дошкуляла полякам, спричиняючи безлад в їхніх лавах. Сам табір на місці старого городища, яке могло служити за вал, котрий лише треба було підправити, зустрічав шляхетське військо нищівними залпами. Заспокоювати козаків мала й невідрізаність від лівого берега Дніпра, куди за крайньої потреби можна було переправитися (хоча невідомо, чи дійшли човни після бурі під Цибульником до Курукова).

Отже перша спроба навального наступу урядових військ, здійснена Т. Замойським, для нього самого ледь не закінчилася смертю (куля поцілила у груди, життя магната врятував панцир) [21, с. 100]. Відбитий був і наступ німецької піхоти під проводом поляка-мальтійця Базиля Юдицького (сам він зазнав поранення) [2, с. 59].

¹⁷ За свідченням 1764 р., гирло «рчки Крюков» знаходилося за приблизно 0,5 км від самого Крюкова (див.: [23, с. 455]).

¹⁸ За «Описом коротким», тут їм допоміг Тамерлан із загону Я. Даниловича (отже, можливо, місцевий мешканець). Його перед тим козаки захопили в полон, а при відступі він скористався загальним сум'яттям і втік.

¹⁹ Товаришував йому кам'янецький підкоморій Стефан Потоцький.

²⁰ Тут відомості різняться — Журковський про заслони не каже. В нього козаки відступають табором із возів, зв'язаних мотузками, а Хмелецький робить спроби у зручних місцях прорвати лінію. Але ця оповідь пізніша від описуваних подій. Два найближчих до них за часом щоденники про «табірці»-заслони згадують.

²¹ За «Коротким діаріушем», козаки ще з маршу відправили вперед людей для направи валу городища в Курукові.

Організований штурм уже під керівництвом С. Конєцпольського (котрий теж потрапив під кулі) також дав небагато. Коронний гетьман згодом писав до короля, що козаки «добру оборону учинили» [3, с. 32]. Виснажена вибранецька піхота навіть під небезпечною смертною карою відмовилася йти в наступ²². А боєздатніших «німців» було недостатньо.

Втрати коронного війська, дедалі відчутніші, ставили під загрозу обороноздатність цілої Речі Посполитої. Це охолодило запал коронних комісарів. Конєцпольський, скориставшись тим, що з табору козаків долинав якийсь шум, потрактував це як готовність ворога скласти зброю та віддав наказ відступити. Проте повстанці й не думали висилати делегатів із виявленням покори (згодом виправдовувалися побоюванням стати перед очі розгніваного гетьмана²³). І польському командувачеві довелося самому відправити парламентарів.

1 листопада вдарив заморозок і випав сніг. Коронне військо вирішило взяти паузу. Але вже на наступний день готували новий штурм. Про що й послали поінформувати козаків, котрі опинилися у важкій ситуації. Бої на Цибульнику довели перевагу коронних військ у полі, частина козацького обозу з припасами пропала при відступі, надії на швидку допомогу обложеним у таборі над Куруковом не було.

Тож 2 листопада переговори таки розпочалися. Причому обидві сторони поводитися досить люб'язно (козаки відстояли право не видавати «злочинців»-ватажків). Узагалі Куруківська кампанія серед усіх «козацьких воєн» найбільше нагадувала «війну лицарську». Давалася ознаки спільна пам'ять бойового братства під Хотиним 1621 р. До того ж козацтво невдовзі чекали на балтійському фронті проти шведів²⁴.

Імовірно, впливав і недовгий час війни (трохи більше місяця походів і фактично лише два дні активних боїв). Власне за «Описом коротким» на Поділлі «русь»-українці вже почали видавати бажане за дійсне — оголошували, що козаки перемогли (й повсюдно за це молилися) та готувалися повстати. Натомість за звитягу коронного війська там молилися місцеві євреї²⁵.

5 листопада козаки обрали гетьманом Михайла Дорошенка, який надіслав С. Конєцпольському декларацію про готовність до угоди²⁶. Наступного дня посли-комісари Речі Посполитої Я. Собеський і О. Балабан, урочисто зустрінули

²² Див. «Опис короткий». «Короткий діаріуш» також пише, що урядова піхота себе тут показала погано, попри заохочення від коронного гетьмана.

²³ Оскільки Конєцпольський мав природний гандж (заїкався), побутував жовнірський жарт, що гетьман швидше вдарить, ніж скаже.

²⁴ Інформатор із литовського війська 17 листопада 1625 р. повідомляв, що козакам наказали бути напоготові до війни зі шведами наступного року, а також про існування плану використання запорожців на морі у Фінляндії. Владчаний М. Траттнер за дозвіл скористатися її робочим перекладом документа з: Gustaf Adolfsverket, Avskrif samlingen SE/KrA/0377/I c/134 (1610—1627) Riksarkivet i Täby (Arninge/Krigsakivet).

²⁵ Див. «Опис короткий».

²⁶ У Журковського — 4 листопада (але він явно писав свій текст пізніше й у датуваннях можуть бути помилки), а у щоденнику Куруківської кампанії — «дня вчорашнього», при записі від 6 листопада. «Короткий діаріуш» указує, що 6-го числа затверджений коронним гетьманом Конєцпольським новий козацький гетьман Дорошенко «присягнув з усім Військом».

в полі перед табором 300 козаками та супроводжені до Дорошенкового шатра, прийняли присягу загального козацького кола (у щоденнику А. Кості-Збіроховського стверджується про обітницю «старших козаків»). Текст її наводив біограф Т. Замойського [21, с. 103—104].

Козацький гетьман зі старшинами відвідали С. Конєцпольського, який запросив їх на бенкет [17, с. 560]²⁷. Наступного дня вранці коронна армія почала відхід на зимові квартири.

Загальні бойові втрати сторін оцінювали в 5 тис. козаків і 3 тис. поляків (зрозуміло, що основні — це піхота, адже шляхтичів-кіннотників загинуло небагато)²⁸. Причому київський спостерігач уважав, що виписка з 40 тис. наявних козаків до лише 6 тис. реєстровців відгукнеться новими зіткненнями (мовляв, «випищики» «в пашенних людех быть не захотять», тож або нову почнуть війну, або підуть на Запоріжжя чи на Дон) [15, с. 230].

* * *

З уроків тих подій цікаве питання про їх роль у досвіді вождя прийдешньої Козацької революції — Б. Хмельницького. Маю припущення, що саме за результатами Куруківської кампанії він увійшов до оточення коронного гетьмана. Адже в одній «хронічці» є запис, що майбутній гетьман відомий у польському війську, позаяк він довго перебував при боці С. Конєцпольського й «експедицію прусську» з ним відправив²⁹. А ця «експедиція» проти шведів 1626—1629 рр. почалася якраз після Курукова. Зрештою Хмельницький як чигиринець міг бути доволі корисним інформатором для С. Конєцпольського про сусідні крилівсько-куруківські терени. І те, що обидва ці доволі молоді чоловіки походили з оточення гетьмана С. Жолкевського, билися разом під Цецорою в 1620 р., а відтак сиділи в турецькому полоні, могло посприяти їхньому порозумінню. Тож чи не від самого С. Конєцпольського (з полководницького досвіду Курукова) Б. Хмельницький уперше почув, що козацько-татарський союз — це реальний шанс проти армії Речі Посполитої?

Для Війська Запорозького важливо, що мирна угода не передбачала видачу повстанських ватажків³⁰ і констатувала не 4-, а 6-тисячний козацький реєстр. Отже свідчила, що з часом кількість реєстровців переглядається в бік зростання.

²⁷ «Короткий діаріуш» пише, що «гетьман» Дорошенко приїздив «із поклоном».

²⁸ Щоденник Куруківської кампанії подає козацькі втрати на понад 8 тис., але його авторів велика цифра була потрібна, щоб акцентувати: протистояти коронному війську — це помилка. «Опис короткий» стверджує, що козаки лічили свої втрати в 5 тис. Причому, ймовірно, загальна цифра включала й поранених, котрі, попри слабкість тогочасної польової медицини, все-таки нерідко одужували та поверталися у стрій. Тут цікавий обрахунок втрат із «Короткого діаріушу», де згадано 200 поранених німців-піхотинців (причому серед них виділена категорія «постріляних»). Джерело подає втрати козаків за останній день боїв уже при Курукові до 3500 (а були ще втрати на Цибульнику, під Мошнами та в інших сутичках).

²⁹ Biblioteka Kórnicka. Rkps 312 (скан. стор. 234).

³⁰ Доля «гетьмана-на-тиждень» Марка Жмайла неясна (останній раз до нього як провідника зверталися з коронного табору в листах від 4 листопада 1625 р.). Але якщо він справді був татарського походження, логічним виглядає його перехід на службу до Криму, натомість ро-

Ясна річ, куруківський компроміс був сприятливіший для польського уряду. Втім це компенсувалося неспроможністю Варшави ефективно відстежувати дотримання всіх пунктів договору. Козаки зберегли свої сили і зробили висновки з промахів. В їхніх очах Куруківська битва довела можливість навіть за несприятливих умов на рівних (або майже на рівних) протистояти професійному війську Речі Посполитої. Зрештою Куруків розвіяв сподівання запорожців на винагороду з боку уряду за заслуги, сприяючи радикалізації козацького руху та серйозним міркуванням про творення незалежних державних структур.

Цікаво, що на Куруківську битву відгукнулася міжнародна пресою. У 1626 р. в Римі у друкарні Лодовіко Гриньяні (Grignani) інформація про цю кампанію публікувалася разом зі звітками про перемоги річпосполитських військ над шведами³¹.

Жоден зі щоденників Куруківської війни так і не з'явився друком у Речі Посполитій. Найпримітнішою публікацією про неї став польськомовний текст угоди — «Ординація Війська й. к. м. Запорозького ... постановлена в таборі острова на Ведмежих Лозах дня 6 листопада 1625 р.» (1626 р.), у супроводі вірша «Передмова до козаків запорозьких» [25, с. 408—410].

Відгукнувся на Куруків вояцький фольклор. Так, оповідач про один курйозний випадок (коли сова-пугач вибила татарина з сідла), що трапився під час битви з кримцями під Білою Церквою 1626 р., зазначав: він подібний на історію про те, як під Куруковом ведмідь напав на козака³². Не виключено, що ця куруківська байка надихалася місцевим топонімом Ведмежі Лози.

Втім найколеритнішою інтелектуальною пам'яткою видається промова полковника О. Голуба до Війська Запорозького з нагоди виборів гетьмана М. Жмайла 27—28 жовтня 1625 р., що містить зріз живих рис світобачення козацтва³³.

Узагалі Куруківська угода стала «рамковою» в козацькому питанні в Речі Посполитій. Усі подальші перемовини про зміни у статусі козаків у цій державі матимуть за відправну точку саме її.

У 1990 р. з ініціативи національно-демократичних сил Кременчука на умовно визначеному місці Куруківської битви було встановлено імпровізований пам'ятний знак. 2006 р. йому на заміну з'явився ошатніший монумент.

Сюжет про Куруківську битву 1625 р. постійно цікавив вітчизняну історіографію. Причому за останнє десятиліття намітився якісний стрибок — упровадження нових джерел дозволяє на вищому рівні складності представляти цю

дина могла залишитися й у Корсунському старостві. Відомо, що тамтешній староста Ян Данилович після «наливайківщини» 1596 р. захистив одного з повстанських старшин. Від 20 вересня 1634 р. є згадка про козацького отамана в Острі Жмайла Девицького (див.: [24, с. 171]). Девиця / Дивиця недалеко від Густинського монастиря на Прилуччині, цитаделі православного ієрарха-радикала І. Копинського. Чи не він прихистив експовстанця?

³¹ Nova Relatione Delle Vittorie ottenute dal Sereniss. Sigismondo Re di Polonia, contro il Principe Gustavo, Ribello, et usurpatore del Regno di Suetia. Et contro li Cosacchi, Ribelli, Heretici, e Confederati. Con la dastrutione di dui Essercitti, et la ricuperatione d'alcune Città. Roma, 1626.

³² Biblioteka Kórnicka. Rkps 341 (скан. стор. 430).

³³ Докл. див.: [8].

значущу історичну подію. Можна з'ясувати, зокрема, певні стійкі повстанські технології козацтва (в тому числі обрання лідера з кола «не природних» підданих короля). Меморіалізація Куруківської війни прийнятна як урок «проби сил», а не як образ пафосного триумфу.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Nikiforov, V. Kurakovskii dogovor kozakov s poliakami 1625 g. *Kievskaiia starina*. 1885. 4: 767-773 [in Russian].
[Никифоров В. Кураковский договор козаков с поляками 1625 г. *Киевская старина*. 1885. № 4. С. 767—773].
2. Nikolaichik, F. Novyi istochnik o kozatskom vosstanii 1625 g. i mesto zakliucheniia Kurukovskogo dogovora. *Kievskaiia starina*. 1889. 10: 52-69 [in Russian].
[Николайчик Ф. Новый источник о козацком восстании 1625 г. и место заключения Куруковского договора. *Киевская старина*. 1889. № 10. С. 52—69].
3. Rudnytskyi, S. Kozatsko-polska viina r. 1625. *Zapyski NTSb*. Т. XVII. Кн. III. Lviv, 1897. 1-42 [in Ukrainian].
[Рудницький С. Козацько-польська війна р. 1625. *Записки НТШ*. Т. XVII. Кн. III. Львів, 1897. С. 1—42].
4. Zhukovich, P.N. Kazatskii razgrom i kurukovskii dogovor 1625 g. *Khristianskoe chtenie*. 1909. № 230. Ч. 2. 515-532, 769-798 [in Russian].
[Жукович П.Н. Казацкий разгром и куруковский договор 1625 г. *Христианское чтение*. 1909. № 230. Ч. 2. С. 515—532, 769—798].
5. Antonów, M. Rola Stanisława Koniecpolskiego w przygotowaniu Komisji Kurukowskiej. *Prace historyczne wydane ku uczczeniu 50-lecia akademickiego koła historyków Uniwersytetu Jana Kazimierza 1878—1928*. Lwów, 1929. 265-279 [in Polish].
6. Floria, B. Nowe materiały do dziejów powstania kozackiego 1625 r. *Przegląd Wschodni*. 2002. V/1(17): 27-42 [in Polish].
7. Vyrskyi, D. “Ukrainne misto”: Kremenchuk vid zasnovannia do roku 1764-ho. Kyiv, 2011 [in Ukrainian].
[Вирський Д. «Українне місто»: Кременчук від заснування до року 1764-го. Київ, 2011. 681 с.].
8. Vyrskyi, D. Rich Pospolyta pro kozakiv (1560-i — pochatok 1650-kh rr.). Kyiv, 2021 [in Ukrainian].
[Вирський Д. Річ Посполита про козаків (1560-і — початок 1650-х рр.). Київ, 2021. 288 с.].
9. Vasylenko, N.P. Ocherki po istorii Zapadnoj Rusi i Ukrainy. Kiev, 1915 [in Russian].
[Василенко Н.П. Очерки по истории Западной Руси и Украины. Киев, 1915. 589 с.].
10. Kołodziej, R. “Krotki Dyjariusz z Kozaki rosprawy” [13.X — 6.XI.1625 r.]. “Trzeba dyscypliny — bez niej nie da się pasji składować wyrazić”: Studia z dziejów nowożytnych (XVI—XVIII w.). Red. M. Forycki, A. Pełakowski, F. Wolański. Poznań, 2012. 57-64 [in Polish].
11. Kovalets, T. Kozatski povstannia 1625 ta 1630 rr. v Ukraini za materialamy diariusha Andzheia Kosti-Zbirokhovskoho. *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Evropi*. 2015. 15: 363-399 [in Ukrainian].
[Ковалець Т. Козацькі повстання 1625 та 1630 рр. в Україні за матеріалами діаріуша Анджєя Кості-Збіроховського. *Україна в Центральній-Східній Європі*. Вип. 15. Київ, 2015. С. 363—399].
12. Kovalets, T.R. “Opys korotkyi, yakym sposobom diishly do komisii z kozakamy”: malo-znane dzherelo do istorii kozatskoho povstannia 1625 r. *Naukovi zapysky NaUKMA*. Т. 169: Istorychni nauky. Kyiv, 2015. 86-94 [in Ukrainian].

- [Ковалець Т.Р. «Опис короткий, яким способом дійшли до комісії з козаками»: мало-знане джерело до історії козацького повстання 1625 р. *Наукові записки НаУКМА*. Т. 169: Історичні науки. Київ, 2015. С. 86—94].
13. Kovalets, T. Povstannia Viiska Zaporozkoho 1625 roku u svitli nevidomykh dokumentiv Zamoiskykh: publikatsiia dzherel. *Pytannia istorii Ukrainy: Zbirnyk naukovykh prats kafedry istorii Ukrainy Chernivetskoho natsionalnoho universytetu*. Т. 20. Chernivtsi, 2018. 96-103 [in Ukrainian].
[Ковалець Т. Повстання Війська Запорозького 1625 року у світлі невідомих документів Замойських: публікація джерел. *Питання історії України: Збірник наукових праць кафедри історії України Чернівецького національного університету*. Т. 20. Чернівці, 2018. С. 96—103].
14. Kochegarov, K. Novye istochniki o kazatskom vosstanii 1625 goda: rech polkovnika Olifera Goluba i neizvestnyi spisok Kurukovskogo dogovora. *Slavianovedenie*. 2020. 2: 28-49 [in Russian].
[Кочегаров К. Новые источники о казацком восстании 1625 года: речь полковника Олифера Голуба и неизвестный список Куруковского договора. *Славяноведение*. 2020. № 2. С. 28—49].
15. Kulish, P.A. Materialy dlia istorii vossoedinenija Rusi. Т. 1: 1578—1630. Moscow, 1877 [in Russian].
[Кулиш П.А. Материалы для истории воссоединения Руси. Т. 1: 1578—1630. Москва, 1877. 359 с.].
16. Kulish, P.A. Istorija vossoedinenija Rusi. Т. 2. Saint Petersburg, 1874 [in Russian].
[Кулиш П.А. История воссоединения Руси. Т. 2. Санкт-Петербург, 1874. 456 с.].
17. Hrushevskiy, M.S. Istoriiia Ukrainy-Rusy. Т. VII. Kyiv, 1995 [in Ukrainian].
[Грушевський М.С. Історія України-Руси. Т. VII. Київ, 1995. 624 с.].
18. Hetmani Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Warszawa, 1995 [in Polish].
19. Podhorodecki, L. Stanisław Koniecpolski. Warszawa, 1978 [in Polish].
20. Majewski, W. Taktyka w walkach polsko-kozackich 1625—1638. *Rocznik Przemyski*. 2004. XL/1: 5-14 [in Polish].
21. Żurkowski, S. Żywot Tomasza Zamojskiego Kanclerza w. kor. Lwów, 1860 [in Polish].
22. Potocki, P. Opera omnia Pauli Comitis in Aureo Potok, Pilavitæ Potocki [...]. Varsaviae, 1747 [in Latin].
23. Izvestie o pokhozhdenii Simeona Stepanovicha Pishchevicha. 1731—1785. Moscow, 1884 [in Russian].
[Известие о походе Симеона Степановича Пищчевича. 1731—1785. Москва, 1884. 561 с.].
24. Kivelson, V.A. & Worobec, Ch.D. Witchcraft in Russia and Ukraine, 1000—1900: A Sourcebook. Cornell University Press, 2020.
25. Vyrskiy, D. Richpospolytska istoriohrafia Ukrainy. Ch. 2 (Dodatky). Kyiv, 2008 [in Ukrainian].
[Вирський Д. Річпосполитська історіографія України: у 2 ч. Ч. 2 (Додатки). Київ, 2008. 466 с.].

Надійшла / Received 05.09.2025

Dmytro VYRSKYI

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History),

Leading Research Fellow,

Department of Ukrainian Historiography,

Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

vyrsky@yahoo.com

<https://orcid.org/0000-0003-4169-9914>

KNIGHTLY WAR: BATTLE OF KURUKIV 1625
(TO THE 400th ANNIVERSARY OF THE EVENT)

The purpose is to reconstruct a vivid episode in the history of the Ukrainian Cossacks — the war with the government troops of the Polish-Lithuanian Commonwealth of 1625, which ended with the recognition of the permanent register (headcount) of the Zaporizhzhia Army. **The methodological approaches** are based on a set of methods of source studies, as well as proposals from the fields of military history and historiography of the problems of early modernity. **The scientific novelty** lies in the introduction of new source monuments about the event into scientific circulation, as well as a comprehensive interpretation of all available facts about it. **Conclusions.** The emphasis is on the landmark status of the Kurukiv episode of 1625 in the history of early modern Ukraine, its relevance both from the point of view of the military history of Ukrainians and in terms of the experience of building Ukrainian national and state structures.

Keywords: *Battle of Kurukiv, Cossacks, Marko Zhmailo, Mykhailo Doroshenko, Stanisław Konięcpolski.*